

Az elegáns idegen

MILTON KORTÁRS MAGYAR RECEPCIÓJÁRÓL¹

1958-ban volt John Milton születésének 350. évfordulója.² Szerre a világon megünnepelelték: angol nyelvterületen fontos szövegkiadások és kommentárok jelentek meg, és még a Szovjetunió Kommunista Pártja által fenntartott Béke Világtanács is megemlékezett a nagy költőről. A magyarok sem tétlenkedtek, bár itthon éppen keserves idők jártak; az Európa Kiadó a Janus-sorozatban megjelentetett kétnyelvű verseskötettel ünnepelte a jubileumi évet.³ A *Versek/Poems* című kötet mindössze tizenöt rövid darabot tartalmaz: korai költeményeket, néhány szonettet, illetve az *Elveszett Paradicsomból* vett rövid részleteket. A Bartos Tibor által szerkesztett könyvecske méltó módon folytatja a magyar Milton-kiadások könyvművészeti hagyományát: kifejezetten szép kiállítású, jó kézbe venni és belelapozni, és persze a fordítások is színvonalasak, érdekesek. A kis kötet azonban magán hordozza a magyar Milton-recepció furcsaságait is. Szembetűnő a válogatás aránytalansága és korszerűtlensége: a gyűjtemény több mint fele (nyolc vers) Tóth Árpád fordításában olvasható. Tóth Milton-fordításai, melyekért 1921-es megjelenésük óta a *Nyugat* több generációja rajongott (nem beszélve az azóta felnőtt és elmúlt kisebb generációkról), valóban káprázatosak, de sajnos igen távol állnak a miltoni eredetitől (a *Lycidas* című elégia például inkább Verlaine *Chanson d'Automne*-jának Tóth által készült fordítására emlékeztet). Ahogy Rába György fogalmazott 1969-ben: „[Tóth Árpád Milton-fordításai] remek magyar versek, de tagadhatatlanul »felbontják« az eredetit”⁴ – de bátran alkalmazhatnánk rájuk Richard Bentley verdiktjét is, aki az anekdota szerint így nyilatkozott Alexander Pope Homérosz-fordításáról: „It is a pretty poem, Mr Pope, but you must not call it Homer” (Szép költemény, Pope úr, de ne nevezzük Homérosznak). A maradék hét vers fiatalabb

¹ A témát bőven kifejtve ld. a frissen megjelent könyvemben: *Paradise from Behind the Iron Curtain: Reading, translating and staging Milton in Communist Hungary*. UCL Press, London, 2022. (a pdf változat ingyenesen letölthető az alábbi helyről: uclpress.co.uk/paradise). Mivel Miltonnal kutatóként és fordítóként is foglalkozom, az alábbi szövegben többször is hivatkozom majd a saját munkáimra.

² Milton magyar recepciójának a tizenhetedik század végétől a huszadik század elejéig tartó időszakáról ld. Milbacher Róbert: „Szóval ennyit a lázadásról”: A vén cigány mint a romantikus lázadás visszaéneklése, in *Alföld* 2015/1, 60–73; Péter Ágnes: *The Romantic myth of Milton in Hungary: Mór Jókai's Milton*, in Bálint Gárdos et al. szerk., *Confrontations and Interactions: Essays on cultural memory*. L'Harmattan, Budapest, 2011, 191–211; Péter Ágnes: *Milton in the Hungarian cultural memory: Two case studies*, in Gábor Ittész and Miklós Péti szerk., *Milton Through the Centuries*. KGRE–L'Harmattan, Budapest, 2012, 165–87; Péti Miklós: *In Milton's prison: Milton in Hungarian translation*, in Angelica Duran, Islam Issa and Jonathan R. Olson szerk., *Milton in Translation*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 329–48; Szigeti Jenő: *Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970/2, 205–13.

³ John Milton: *Versek/Poems*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1958.

⁴ Rába György: *A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 427.

fordítók (Képes Géza, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Lőrinc, Vas István) munkája: ezek közül egyesek talán kevésbé sikerültek, mások viszont bámulatosak (például a 23. szonett fordítása Nemes Nagy Ágnestól),⁵ nem világos azonban, hogy miért éppen ezek a művek kerültek be a kötetbe. A Lutter Tibor által írt előszó – a kor irodalompolitikai elvárásainak megfelelően – a miltoni líra „izzó forradalmiságát” hangsúlyozza, ami alapján talán indokolt a Cromwellhez és a Cyriack Skinnerhez írt szonettek beválogatása,⁶ de az egész kötet tekintetében nehéz felfedezni bármiféle átfogó koncepciót. Úgy tűnik, maga a kiadó is tisztában volt ezzel, a kötetet előkészítő feljegyzés jól tükrözi a szerkesztőség tanácsalanságát: „Vajjon megtehetjük-e, hogy Milton születésének 350. évfordulóját a meglevő magyar fordításokból, akár a legjobb indulattal összeválogatott, de mégiscsak vézna verses-kötettel ünnepeljük? Áltathatjuk-e magunkat azzal, hogy *sub specie aeternitatis* dolgozunk, ha a kötet utószavában menthetetlenül hivatkoznunk kell a szerződészárlat okozta szűkös anyagi viszonyainkra? Vagy érthetőbben fogalmazva: nem jobb-e a barátom születésnapjáról véletlenül megelégedkezni, mintsem, hogy egy nadrággombbal lepjem meg a nagy napot?”⁷ A feljegyzést készítő kiadói munkatárs azután számba veszi, mi áll rendelkezésre egy jubileumi kötethez, de cseppet sem elégedett: az *Elveszett Paradicsom* fordításai régiek vagy töredékesek, a kisebb versekből kevés van meg magyarul, a *Sámson* dráma meglevő (viszonylag friss) fordításával kapcsolatban pedig „ha a disszidált fordító személye ellen nem is volna kifogásunk, munkájáról szólva nem emlegethetünk congenialitást”. „És hol van [!] még a remek, férfihangra írt, politikailag is oly fontos Zsoltárok? Hol van a Comus? Hol vannak a latin és olasz nyelvű versek?” – sorjáznak a költői kérdések. Ha eltekintünk a Milton forradalmisága előtt lerótt kötelező tiszteletköröktől (és a disszidens fordító szurkálásától), akkor ez a feljegyzés – a megjelent kötettel együtt – egészében véve pontos diagnózisa a magyar Miltonfogadtatástörténet sajátos torzulásainak: a rendelkezésre álló fordítások elavultak, az életműnek csupán töredéke kerül a magyar olvasók elé, ami pedig megjelenik, azt jobb híján *ad hoc* megfontolások alapján válogatják és szerkesztik.

Mondhatnánk persze, hogy mindez nemcsak Milton műveire igaz, hanem a klasszikusok „honosításának” általános jellemzője. Ez azonban több szempontból sem helytálló: egyrészt más, Miltonhoz mérhető jelentőségű világirodalmi klasszikusok esetében (pl. Homérosz, Vergilius, Shakespeare, Dante, Goethe) legalább a törekvés érzékelhető a kiadók részéről, hogy viszonylag friss, szakszerű kommentárral ellátott

⁵ Nemes Nagy fordításával kapcsolatban ld. Péti Miklós: „*I Am Not »Masculine« I Am Weak*”: Ágnes Nemes Nagy's Translation of Sonnet 23, in Mandy Green and Sharihan Al-Akhras szerk., *Women (Re)Writing Milton*. Routledge, 2021, 106–120.

⁶ Különösen szépen igazolhatta Lutter „forradalmi hevület” tézisének a Cromwellhez írt szonettben a „*peace hath her victories*” félmondat fordítása Vas István tollából: „a béke harca szebb.” Lutter 1956-ban kiadott *John Milton, az angol polgári forradalom költője* című kötete (Akadémiai Kiadó, Budapest) mindmáig az egyetlen magyar nyelvű monográfia Milton-életművéről, erősen vonalas „marxista-leninista” megközelítése miatt azonban már csak történeti kuriózum.

⁷ 1958. április 13. „Feljegyzés a Vállalat Vezetőségének Milton-versek ügyében”. Ezúton is köszönöm az Európa Kiadó vezetésének, hogy engedélyezték a Petőfi Irodalmi Múzeumban tárolt archív anyaguk kutatását. Mivel a lektori jelentések és a kiadói feljegyzések belső használatra (azaz: nem publikálásra) készült dokumentumok, ezért a továbbiakban nem nevesítem a feljegyzés íróját.

fordításokat adjanak az olvasók kezébe, másrészt a miltoni életmű egésze (szerkezetéből és belső logikájából adódóan) kevésbé engedi meg az önkényes válogatást, mint más szerzők összes művei. Amennyire azt elszórt jegyzeteiből és a műveiben megjelenő utalásokból meg tudjuk ítélni, Milton fiatalkorától kezdve tudatosan törekedett bizonyos művek megalkotására, mai kifejezéssel azt mondanánk: életműben gondolkodott, bár a modern *oeuvre*-felfogáshoz képest ez az életmű nem egy lezárt szövegtörzshöz utólag feltárt rend képe, hanem inkább a szerző által előzetesen megalkotott program megvalósítása.⁸ Mintha John, Paul, George és Ringo már 1962 őszén tudták és le is írták/el is énekelték volna, hogy néhány éven belül kiadnak majd egy (vagy több) konceptalbumot. Természetesen Miltonnak sem sikerült tökéletesen mindent sikerre vinnie a fiatalkori elképzeléseiből (közbejött például a forradalom és a polgárháború, amikor saját bevallása szerint csak a „bal kezét” tudta használni – azaz Cromwellnek kellett propaganda-pamfletet írnia), de annyit nem vitathatunk el, hogy az életében kiadott fő művek bizonyos tervszerűségről tesznek tanúságot. Ez a tervszerűség fedezhető fel a szigorúan szerkesztett debütáló kötetében, az 1645-ben kiadott *Poems*-ben és ez jellemzi a késői remekműveket, az *Elveszett* és a *Visszanyert Paradicsom*ot, valamint a *Samson Agonistes* című tragédiát is. Ezek a művek – műfajon és akár sok évtizedes időbeli távolságon át is – több szálon kapcsolódnak egymáshoz, magyarázzák és kiegészítik egymást. Lássunk néhány jellemző példát: a hagyományos hősi ideált alapjaiban újradefiniáló *Visszanyert Paradicsom* eredetileg (1671-ben) a *Sámson*-tragédiával egy kötetben jelent meg (bár valószínűleg Milton életének nagyon különböző korszakaiban keletkeztek), és sok kritikus szerint együtt, egymáshoz képest olvashatók.⁹ De említhetjük a kísértés témáját is, amely nem csupán az *Elveszett Paradicsomban*, hanem az 1645-ös *Poems* kötet központi darabjában, a *Comus* címen ismert maszkarjátékban és a költői életművet lezáró *Visszanyert Paradicsomban* is meghatározó jelentőségű (az utóbbi mű ráadásul mintegy összefoglalja Milton gondolkodását e tárgykörben). Milton nézetei a zsarnokságról és a (keresztény) szabadságról különböző módon jelennek meg az ún. forradalmi szonettekben, a politikai röpiratokban, valamint az *Elveszett* és a *Visszanyert Paradicsomban*: hiteles képet tehát csak akkor kapunk róluk, ha ezeket a műveket ismerjük és egymáshoz viszonyítjuk. Hasonlóképpen: a nők szerepének miltoni felfogása és a miltoni nőalakok (Éva, Mária, Delila) megértéséhez fontos segédletet nyújthat a válásról vallott korai nézetek vagy a személyes tárgyú szonettek és az olasz nyelven írt korai versek ismerete. Hosszan sorolhatnánk még a példákat, de a fentiek alapján világos, hogy Milton esetében olyan életműről van szó, amelyet az értő olvasó (ideértve a fordítót és az irodalomkritikust is) valamilyen szinten egyben kell lásson – és ennek az egyben látásnak a lehetősége az, amit az Európa Kiadó munkatársa már 1958-ban hiányolt.

⁸ Érdekes módon ez az alkotói program legtisztábban Milton korai prózaműveiben és latin nyelvű költeményeiben rajzolódik ki.

⁹ A *Visszanyert Paradicsom* által propagált új hőstípusról ld. Péti Miklós: *Milton's New Hero: Homeric Revisions in Paradise Regained*, in *The Review of English Studies* 72.305 (2021), 459–480. A *Visszanyert Paradicsom* és a *Sámson* viszonyáról magyarul ld. Péti Miklós: *A küzdő Sámson. Milton, „antik” tragédiája*, in Komáromy Zsolt; Gárdos Bálint; Péti Miklós szerk., *Az angol irodalom története. Az 1640-es évektől az 1830-as évekig: Második rész* (Kijárát, Budapest, 2021), 69–71.

1958 óta eltelt 64 év és két újabb évforduló is közeledik: 2023-ban lesz 350 éves az 1645-ös *Poems* Milton által 1673-ban sajtó alá rendezett, kibővített változata (amely *Poems, & C. Upon Several Occasions* címmel jelent meg), és – talán fontosabb – a rákövetkező évben, 2024-ben lesz az *Elveszett Paradicsom* második, 1674-es kiadásának a 350. évfordulója (ez volt a Milton által jóváhagyott végleges verziója az eposznak). 64 év elég volt Miltonnak az egész életműve megalkotására, de mire jutottunk mi, magyarok? Vajon most telik-e nadrággombnál többre? Az összkép vegyes: a kádári szocializmusban például néha kifejezetten izgalmas, nemzetközileg is értékelhető dolgok történtek Milton-ügyekben, míg a rendszerváltás után csaknem húsz évig erősen el-sivatagosodott a magyar kultúrának ez a területe. Készítsünk egy gyors, vázlatos leltárt:

1969-ben a Helikon kiadásában megjelent az *Elveszett Paradicsom* teljes szövegének Jánosy István által készített fordítása. Az anglista Szenczi Miklós szakmai közreműködésével készült fordítás komoly hiányt pótol: az eposz korábbi magyar verziója, Jánosy Gusztáv (egyébként kiváló és pontos) fordítása 1890-ben jelent meg először, és a huszadik század első felében több kiadást (1904, 1911, 1930) is megért, de a hetvenes évek elejére már elavult. A század közepén Szabó Lőrinc foglalkozott az *Elveszett Paradicsommal*: a '40-es évek végén kezdett bele a fordításába, de sajnos csak az első két könyv fordításával (és néhány rövid részlettel) készült el.¹⁰

Jánosy új fordításából Kazimir Károly rendezett színpadi előadást (megint csak Szenczi hathatós segítségével), mely a Körszínházban futott nagyjából egy évadon át 1970-ben. Ez az előadás alapvető fontosságú nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi Milton-recepcióban is: Kazimir volt ugyanis az első, aki a Milton által eredetileg drámának tervezett *Elveszett Paradicsom* színrevitelét sikerrel megvalósította – holott John Dryden ezzel már az eposz megjelenésének évében próbálkozott. Az előadás jelentősége ráadásul túlmegy az „elsőségén”: már Jánosy hangsúlyozta Milton modernitását a fordításhoz írt utószavában, és Kazimir is kifejezetten a huszadik század végi szempontokat behozva alkotta újra a bűnbeesés történetét. A Sátán és követői egy motoros banda tagjaiként jelentek meg, Isten és az angyalok könyökvédős hivatalnokok voltak, Ádám és Éva kiszolgáltatott hippi-párként tengette az életét, és a színpadkép meghatározó eleme volt a szögesdrót, amit a nyugati és a hazai kritikusok természetesen különbözőképpen értelmeztek.

1975-ben a Kriterion megjelentette *A Küzdő Sámson*t, Milton *Samson Agonistes* című tragédiájának fordítását Jánosházy György tollából. Nem ez volt az első *Sámson*-fordítás, a fenti kiadói feljegyzés már utalt arra, hogy Dybas Tihamér 1956-ban elkészítette a tragédia magyar változatát (amely az Európa elődjénél, az Új Magyar Könyvkiadónál jelent meg). Nincs mód arra, hogy itt összehasonlítsam a két fordítást, de hadd hívjam fel a figyelmet arra a különös tényre, hogy (amint az alábbiakból is kiderül majd) a szocializmus évtizedei alatt a *Sámson* lett Milton legtöbbször kiadott műve.¹¹

¹⁰ Az eposz első két könyve az *Örök Barátaink* 1958-as kiadásának első, illetve második kötetének végén jelent meg. A Szabó-féle Milton-fordítás érdekfeszítő történetének magyar feldolgozása még várat magára, angolul ld. Miklós Péti: *Paradise from behind the Iron Curtain*, 27–43.

¹¹ Sámsonról mint a kommunizmus ideológiájával leginkább kompatibilis miltoni hősről ld. Péti Miklós: *Samson: An unlikely hero of socialism*, In David Ainsworth and Thomas Festa

Ugyanebben az évben jelent meg a Gondolat Kiadó Európai Antológia sorozatában a *Milton, az angol forradalom tükre* című kötet, amely Szenczi Miklós válogatásában mutatta be Milton prózai életművét. A kötetben egyetlen prózai mű fordítását sem közli teljes terjedelemben, de ezt leszámítva jó arányérzékkel összeállított, kiváló fordításokat tartalmazó, mindmáig haszonnal forgatható gyűjtemény.

1978-ban jelent meg az Európa kiadásában a *John Milton válogatott költői művei* című kötet, amely minden más magyar Milton-kiadásnál következetesebben értelmezi a miltoni költői életművet. Bár továbbra is hiányoznak a latin nyelvű költemények és a *Comus*, és a legjelentősebb rövid versek még ebben a kötetben is Tóth Árpád fordításában vannak jelen, ez a válogatás már szinte teljes képet ad Milton angol nyelvű költői műveiről (néhány zsenge és a *Visszanyert Paradicsom* maradtak ki). A kötet nagy részét Jánosy *Elveszett Paradicsom*a és a Jánosházy-féle *Küzdő Sámson* teszi ki, és utószó gyanánt itt jelenik meg először Szenczi Miklós fontos, *Milton Agonistes* címen megírt nagyszéje, amely – a szerző lehetőségeihez mérten – átfogó és (akkor) korszerű szempontokat nyújt a miltoni életmű értelmezéséhez.

A rendszerváltás hajnalán, 1989-ben jelent meg az Európa Lyra Mundi sorozatában a *Donne, Milton és az angol barokk költői* című kötet. A Ferencz Győző által szerkesztett antológia két szempontból is fontos: egyrészt a tizenhetedik századi angol líra tágabb kontextusába illeszti Milton rövid verseit, másrészt az 1978-as válogatáshoz hasonlóan, de a kötet jellegéből adódóan hangsúlyosan itt már többségben vannak a kortárs fordítók (Tandori Dezső, Nemes Nagy Ágnes, Tellér Gyula) művei a „kötelező” Tóth Árpád-fordítások mellett.

Ugyanebben az évben egy másik Milton kötet is megjelent az Európa kiadásában. Igazi hibrid kiadvány, hiszen az *Elveszett Paradicsom*ot az eredetileg a *Visszanyert Paradicsom* párdarabjának szánt *Küzdő Sámson* mellé állítja. Ezt a szokatlan párosítást leszámítva nincs más újdonság: a szerkesztők Szenczi esszéjét, a *Milton Agonistest* is változatlanul közölték. Ez a kötet lett az *Elveszett Paradicsom* utolsó magyar kiadása¹² és évtizedekig az utolsó Milton-kötet Magyarországon.

Mielőtt nekivágnánk a rendszerváltás utáni sivatagnak, a fentiek alapján vegyük számba a szocialista Milton-recepció néhány jellemzőjét. Tóth Árpád fordításai, „a magyar versfordító művészet utolérhetetlen remekei” (Babits kifejezése), biztonságban átvészelték a szocializmus négy évtizedét, nem akadt kihívójuk. Komoly erőfeszítések voltak viszont az *Elveszett Paradicsom* új változatának széles körben való népszerűsítésére, és az egész miltoni életmű tágabb kontextusában való értelmezésére. A szocialista irodalompolitika folyamányaképpen persze jelentősen torzult a miltoni életműről kialakított kép: a *Visszanyert Paradicsom*ról például alig esett szó (s ha igen, abban sem volt köszönet) és a prózai művek esetében is fölértékelődött a „forradalmiság” gondolata (mintha Milton afféle szekuláris forradalmár lett volna és politikai prózája elválasztható lenne keresztény hitvallásától). Cseppnyi nosztalgiát sem érzünk eziránt a korszak iránt, de az tagadhatatlan, hogy – gyakran az uralkodó kultúrpolitika ellenében vagy arra ironikusan reflektálva – ekkor még volt igény és szándék

szerk., *Locating Milton*. Clemson University Press, Clemson, 2021, 185–205; kibővítve: Miklós Péti: *Paradise from behind the Iron Curtain*, 65–89.

¹² A Fapadoskönyv Kiadó által újranyomott, hibáktól hemzseggő Jánosi Gusztáv-féle *Elveszett Paradicsom* fordítás sajnos értékelhetetlen, különösen a fent felsorolt, gondosan szerkesztett és esztétikusan kiállított kötetek ismeretében.

arra, hogy Milton művei a kortárs magyar irodalom és kultúra részei maradjanak, és ezek az erőfeszítések gyakran a szűk hazai kereteken túl is sikeresek voltak (elég csak a Kazimir-féle színházi előadásra vagy a 23. szonett Nemes Nagy Ágnes féle fordítására gondolnunk).

Azután jött két évtized, amikor Milton és művei (különböző okokból) kikoptak a magyar kultúrából. Nem jelentek meg új fordítások, új kiadások, a bölcészek szűk körén kívül szinte elfelejtették, hogy Milton egyáltalán létezett. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az átlagosan művelt magyar olvasónak a kétezres években már inkább Munkácsy híres festménye jutott eszébe Milton neve hallatán, mint az *Elveszett* vagy a *Visszanyert Paradicsom*, az *Areopagitica* vagy akár a *Küzdő Sámson*. Ez persze nem baj, akár örülhetünk is annak, hogy a modern Milton-kultusz egyik fontos darabja Magyarországhoz (is) kötődik – az viszont elgondolkodtató, hogy a Munkácsy-festmény közismertsége mögött már nincs meg azoknak a szövegeknek az ismerete, amelyek az abban tökéletesített ikonográfiai hagyományt eredetileg ihlették.¹³ Mostanában változni látszik a helyzet, de ezeknek a szűkös éveknek még sokáig érezhető lesz a hatása. Ha Milton manapság egy társalgásban szóba kerül (ha egyáltalán szóba kerül), akkor mindenki komolyan bólogat, de azért hamar kiderül, hogy a lehetséges olvasók egy része szerint nehéz, száraz, sótlan, túl komolyan veszi magát, és végső soron: uncsi. Persze ezt csak azok mondják, akik nem olvasták a műveit, hiszen – Kerényi Károlyt idézve az *Elveszett Paradicsom*ról – „aki hallgatni kezdte, olyan nehéz annak megválnia tőle, s aki dicsérni kezdte, elhallgatnia.”¹⁴

A modern olvasók nagy többsége tehát körülbelül ott tart, ahol a tizenkilencedik századi zszurnaliszták, akik olykor megemlítették ugyan „a nagy Miltont”, de többnyire anekdotákban vagy közhelyeket ismételve, s azzal már kevésbé törődtek, hogy ez a nagyság mit művelt vagy miről írt. A művelt nagyközönség számára ismerős Miltonból – aki valaha még egy olaszoknak készült magyar nyelvű társalgási zsebkönyvbe is bekerült mint közismert példa¹⁵ – mára ismeretlen lett a magyar kultúra szalonjában. Ő az elegáns idegen a társaságban, aki ismerősnek tűnik: rámosolygunk, messziről talán üdvözljük is valami erőtlen gesztussal, de arra nincs merszünk, hogy megszólítsuk, esetleg bevonjuk a társalgásba – pedig lehet, hogy úgy többet tudnánk meg tőle, mint ha csak értetlenkedve összesúgunk a háta mögött.

Szerencsére semmi sem tart örökké, és a 2020-as évek elejéről nézve Milton magyarországi mellőzöttsége az új évezred elején már csak rövid, de mély hullámvölgynek tűnik. A 2000-es évek első évtizedének végén változás kezdődött: megíródtak az első tanulmányok, disszertációk és szakdolgozatok.¹⁶ 2008-ban a Károli Gáspár Református Egyetemen nagy nemzetközi konferencia foglalkozott Milton magyar és globális örökségével, amelyből azután angol nyelvű tanulmánykötet is született (*Milton*

¹³ A Munkácsy művében csúcspontját elérő hagyományról ld. Kovács Anna Zsófia: *Milton Dictating to his Daughters. Varieties on a Theme from Füssli to Munkácsy*, in Gábor Ittész and Miklós Péti szerk. *Milton Through the Centuries*. KGRE-L'Harmattan, Budapest, 2012, 322–337.

¹⁴ Kerényi Károly: *Angyali epika*, in Komoróczy Géza és Szilágyi János György szerk. *Halhatatlanság és Apolló-vallás. Okortudományi tanulmányok 1908–1943*. Magvető, Budapest, 1984, 7–15, 15.

¹⁵ Deáky Zsigmond: *Grammatica Ungherese Ad Uso Degl' Italiani* (Roma, 1827). A szóbanforgó mondat: „Milton elveszett paradicsoma szép költemény” (123).

¹⁶ Ittész Gábor és Zámboné Kocic Larisa tollából.

Through the Centuries, 2012). A 2010-es évek elején Fabiny Tibor vezetésével alakult egy OTKA-kutatócsoport, amely elkészítette a Jánosy-féle *Elveszett Paradicsom* részletesen kommentált változatát.¹⁷ 2018-ban megjelent az *Areopagitica* teljes szövegének magyar fordítása Könczöl Miklós tollából. 2019-ben a Jelenkor kétnyelvű kiadásban jelentette meg a *Visszanyert Paradicsom* magyar prózafordítását, amelyet jelen sorok írója készített. Nagyjából egyidőben kezdett bele Horváth Viktor az *Elveszett Paradicsom* újrafordításába (mivel Jánosy verziója, minden erénye ellenére, ma már nagyon elavult, különösen a fordító által használt nyelvezet tűnhet olykor kimódoltnak, nehézkosnak), amelyből a *Tiszatáj* jelen száma közöl rövid részletet. Mi sem mutatja jobban a Milton megítélésében bekövetkező változást, mint az a tény, hogy a 2021-ben megjelent angol irodalomtörténet harmadik és negyedik kötetében (*Az angol irodalom története az 1640-es évektől az 1830-as évekig*) már központi szereplő lett: minden korábbi magyar nyelvű irodalomtörténetnél részletesebben tárgyalják a különböző fejezetek életművét és annak hatását a későbbi angol irodalomra.

„A műfordító ott kezd, ahol a nyelvtanár és a filológus abbahagyja” – írta Szabó Lőrinc,¹⁸ de Milton esetében ez valószínűleg csak részben igaz. Milton erudíciója és az életmű összetettsége szükségessé teszi, hogy fordítója filológus is legyen, vagy filológus segítségével dolgozzon (s persze a pedagógiai szándékot sem nélkülözheti teljesen) – ez egyébként Milton műveltségismerésétől sem áll távol.¹⁹ Ez köti össze a huszonegyedik századi fordítókat múltbeli elődeikkel: mind arra törekednek, hogy filológiailag korrekt, történetileg hű, de (tehetségükhöz mérten) ihletett fordításokat készítsenek. Ennek következtében azonban Milton fordítása általában maratoni vállalkozás: Jánosi Gusztáv tizenhét évig dolgozott az *Elveszett Paradicsomon*, Jánosy István pedig olyan hosszúnak tartotta az eposz fordításával eltöltött időt, hogy utószavának a *Milton börtönében* címet adta. A *Visszanyert Paradicsom* jóval rövidebb szövegének magyarításához nagyjából négy év kellett. Vajon Horváth Viktor új fordítása mikor jelenik meg?

S ha meglesz az új *Elveszett Paradicsom*, akkor mi történik az életmű többi részével? Mikor ismerhetik meg a magyar olvasók alaposabban Milton csodálatos barokk prózaműveit, amelyekben a mai korban is égető személyes és társadalmi kérdésekről és problémákról (pl. a válás, a sajtószabadság, a zsarnokság, a szabadság mibenléte, a kényelmes megalkuvás veszélye stb.) értekeznek, s amelyek ezáltal fontos elméleti alapot nyújtanak az epikus művek értelmezéséhez? Kinek lesz bátorsága és ideje újrafordítani a rövid verseket és új, pontosabb (bár nem feltétlenül szebb) értelmezéseket adni Tóth Árpád költeményei helyett? „És hol van [!] még a remek, férfihangra írt, politikailag is oly fontos Zsoltárok? Hol van a Comus? Hol vannak a latin és olasz nyelvű versek?” – kérdezhetjük újra, 64 év után. *Ars longa, vita brevis*: generációk munkája szükséges ahhoz, hogy az elegáns idegenből újra kedves ismerős legyen.

¹⁷ OTKA 101928.

¹⁸ Szabó Lőrinc: *Örök Barátaink. A költő kisebb lírai versfordításai*. 2 kötet. Osiris, Budapest, 2002, 1:5.

¹⁹ Ld. különösen az *Of Education* című prózai művét.

